

הארץ

מי רצח את מי: משה את בני ישראל או בני ישראל את משה

בספרו על הדת המונותאיסטית, פרויד טען שבני ישראל רצחו את אביהם, משה, אבל הוא מתעלם מפרשת עגל הזהב, שבה האב הוא זה שרוצח את הבנים

יעקב שביט

16.04.2014

20:53

לפצ'י

בספרו האחרון של פרויד, "משה האיש והדת המונותאיסטית" (1939), שרבים רואים בו את צוואתו הרוחנית, ניסה להסביר את סיבות האנומליה שבקיום היהודי ואת מהותה. פרויד פותח את ספרו בטענה שאפשר להבין תופעות דתיות "רק על פי הדגם המוכר לנו של התסמינים הניירוטיים של הפרט". בגילוייו של מה שכינה "התסביך הניירוטי" טמון, לדעת פרויד, השורש של אמונת הייחוד היהודית. התסביך הזה הופיע בעם היהודי כתוצאה מכך שיוצאי מצרים רצחו את משה באחת מתחנותיהם במדבר סיני.

כדי לתת עילה למעשה ה"רצח" הזה, הפך פרויד את משה ל"מצרי", שביקש להנחיל לעם הנוודים ה"פרימיטיבי" שאותו הנהיג, את "המונותאיזם" של פרעה אח'ננתון. פרויד אמנם הודה כי הדעה שמשה היה מצרי הובאה תמיד "בלי צל של הוכחה", אך בד בבד הצהיר כי קבלת הסיפור הבדיוני הזה כ"עובדה היסטורית" היא "כורח פסיכואנליטי". כאן התאים פרויד את הסיפור הדמיוני על רצח משה לתיאוריית הטוטם, שאותה שאל מהספרות האנתולוגית בת הזמן - תיאוריה שלפיה ב"להקה הקמאית" (המדומיינת, כמובן) שמר האב הקדמון הקנאי לעצמו את כל הנקבות וגירש את בניו המתבגרים, עד שאלה חברו לרצוח אותו ולאכול את בשרו. פרויד העתיק את "המנהג הקמאי" הזה לתקופה היסטורית, ויצר אנלוגיה בין "האב הקדמון" של הלהקה הקמאית ל"משה המצרי". לבסוף, השלים את המדרש הזה באנלוגיה בין זיכרון מודחק של טראומה מתקופת הילדות של יחיד, מצד אחד, וזיכרון מודחק של מאורע טראומטי שחווה הציבור בשחר קיומו, מצד אחר. לפי פרויד, זהו זיכרון מדוכא ומודחק, שנצפן בתת-מודע הקולקטיבי, והונחל מדור לדור לא על ידי מסורת בכתב, אלא ב"זיכרון הגנטי" הקיבוצי.

פרויד המשיך וטען בספרו, שאחרי מאות שנים שבהן נשתכחו משה ותורתו (לא ברור היכן מצא זאת במקורות), עוררו הנביאים בעם ישראל תודעת אשם וחרטה על החטא הקדום שחטא במעשה ה"רצח". הדבר הביא לכך

שהתעוררה בעם תשובה, שהולידה "שיכרון של התמסרות לאל". כתוצאה מהתעוררות הזיכרון המודחק קיבלו עליהם היהודים עול מצוות, שנהפכו ל"חמורות, ומייסרות, ואפילו דקדקניות", והולידו "סגפנות והתעלות מוסרית", שהעלתה את היהודים ל"פסגות של מוסר", לפחות להלכה. כלומר: היהודים לא נהגו במציאות לפי כללי המוסר המחמירים, ואלה עברו מדור בכתב, אך נותרו על הנייר - בתורה ובהלכה - כאידיאל, או כאוטופיה של מוסר. כאמור, המקרא מציע פרשה אחרת שהיה ניסיון להשכיחה, ופריד היה יכול, לשיטתו, למצוא בה נקודת מוצא להסבר אחר ל"ייחוד" המהות של העם היהודי. כוונתי לפרשה מכוננת ב"ביוגרפיות" של משה ושל ישראל הקדום כאחת, כמסירתה בחומש: מעשה עגל הזהב, שלפיו, לא העם הוא שקם להרוג את "האב", אלא ה"אב" הוא שהרג את "הבנים".

לפי הסיפור המקראי, כשירד משה בפעם הראשונה מהר סיני ובידו לוחות הברית, הוא מצא את העם מחולל סביב עגל זהב והגיב, על דעת עצמו, בחומרה ובאלימות: "וַיַּעַמַד מֹשֶׁה בְּשַׁעַר הַמַּחֲנֶה וַיֹּאמֶר מִי לַיהוָה אֱלֹהֵי וַיֵּאָסְפוּ אֵלָיו כָּל בְּנֵי לֵוִי. וַיֹּאמֶר לָהֶם כֹּה אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שִׁימוּ אִישׁ חֶרְבוֹ עַל יָרְכוֹ וְעָבְרוּ וְשׁוּבוּ מִשַּׁעַר לְשַׁעַר בַּמַּחֲנֶה וְהָרְגוּ אִישׁ אֶת אָחִיו וְאִישׁ אֶת רֵעֵהוּ וְאִישׁ אֶת קָרְבוֹ. וַיַּעַשׂוּ בְנֵי לֵוִי כְדִבְרַי מֹשֶׁה וַיַּפֵּל מִן הָעָם בַּיּוֹם הַהוּא כֶּשֶׁלֶשֶׁת אֲלָפֵי אִישׁ. וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה מָלְאוּ יְדֵכֶם הַיּוֹם לַיהוָה כִּי אִישׁ בָּכְנוּ וּבָאֲחִיו וְלָתַת עֲלֵיכֶם הַיּוֹם בְּרָכָה" (שמות לב, כו-כט). הניסיון להשכיח את ההרג הזה בחורב מתחיל כבר בדברי משה בספר דברים: כשמשה מצא את העם חוטא בעשותו "עגל ומסכה", הוא שבר את הלוחות, שרף וטחן את העגל, ורק תחינתו הצילה את העם מחרון אפו של אלוהים, שהתכוון להשמיד את העם כולו (דברים ט, יב-כט). והנה כבר שם לא מוזכר מעשה ההרג, וההשכחה הזאת נמשכת בשירת האזינו (שם, כט) ובנאום הפרידה של יהושע בשכם (יהושע, כד), ומסתיימת במקרא בנחמיה: "אָף כִּי עָשׂוּ לָהֶם עֲגֹל מִסֶּכֶה וַיֹּאמְרוּ זֶה אֱלֹהֵינוּ אֲשֶׁר הָעֵלְנוּ מִמִּצְרָיִם וַיַּעַשׂוּ נֶאֱצוּת גְּדֹלוֹת", ה' ברחמיו הרבים לא עזב את העם במדבר (נחמיה, ט, יח-יט). ובמזמור קו בתהלים: "עָשׂוּ עֲגֹל בְּחָרֵב וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לְמִסְכָּה. וַיִּמְירוּ אֶת כְּבוֹדֵם בְּתַבְנִית שׁוֹר אֲכָל עֵשֶׂב. [...] וַיֹּאמְרוּ לְהַשְׁמִידֵם לִזְלֵי מֹשֶׁה בְּחִירוֹ עֲמַד בְּפָרֶץ לְפָנָיו לְהַשִּׁיב חַמְתּוֹ מִהַשְׁחִית". המקרא מבכר לספר על הנסים שליוו את יציאת מצרים, והפרשנות והאגדה שעסקו בפרשה הזאת נדרשו בדרך כלל לסמליות העגל, לחלקו של אהרן בחטא ולתפקידים של הלויים, ולא תהו על צדקת העונש הקיבוצי. לעומת זאת, הן סיפורי כי החוטאים הומתו באופנים שונים: מי שעבד לעגל ("זיבח וקיטר") מת בחרב, ומי שרק גיפף ונישק אותו ומי שרק שמח בלבו על העגל, מת ממחלת בטן ("הדרוקן"). או לפי גירסה אחרת, מי שהיו עדים לחטא, או שהוזהרו שלא לחטוא ובכל זאת חטאו, מתו בחרב (בבלי, יומא, ס"ו ע"ב).

העונש בא בלי להבין את מצוקת העם הממתין לשובו של משה ובלי לאפשר לחוטאים חרטה ותשובה, וזאת כדי "לטהר" בחרב את המחנה וכאזהרה לבאות.

גם בדורות הבאים לא היתה הסתייגות מהעונש הכבד על מעשה העגל. פילון האלכסנדרוני, ב"חיי משה", בחר לא להזכיר את ההרג בחורב והזכיר רק את החטא והעונש בשיטים (במדבר, כה), שם מתו עשרים אלף מבני ישראל במגפה. לפי פילון הומתו החוטאים על-ידי "אנשים מבין הדבקים בכיבוש היצר וביראת שמים לפי פקודת משה וכדוגמתו [של פנחס, בנו של הכהן הגדול] והרגו בבת-אחת את כל קרוביהם וידידיהם שהשתתפו בעבודת-היגילולים. על ידי כך טיהרו את טומאת האומה בעונשם הנחרץ של האשמים והצילו את כל השאר שהוכיחו בעליל את נאמנותם ליראת-שמים. לא חמלו על שום אחד משאר-בשרם החייבים בדן... בלי רחמים הרגו 24 אלף איש וכל היתר ניצלו" (מהד' ס' דניאל-נטף).

גם כאן משה, ולא אלוהים, הוא האחראי להרג. רש"י פירש כי אמנם העונש על עבודה זרה הוא סקילה, ואולם, מכיוון שעדיין לא נמסרו לעם דינים מפורטים בנוגע למיתות בית דין, החוטאים הומתו בחרב; ובכל מקרה, החוטאים והנענשים במוות היו מבין "הערב רב" שהסתפח למחנה יוצאי מצרים.

ב"ספר הכוזרי" מסביר "החבר" למלך כוזר את חטא העגל בכך שבני ישראל עשו תמונה, דבר שנאסר עליהם, וייחסו "כוח אלוהי לדבר אשר עשו בידיהם ומרצונם, בלי אשר באה על כך מצות האלוה". לפי "החבר", התעוררה בעם מחלוקת בשאלה אם יש צורך ב"תמונה", ואהרן בנה את העגל כדי לגלות מי הם המאמינים בצורך ב"תמונה" (פסל). זאת ועוד אומר "החבר": רק "שלושת אלפים מתוך שש מאות אלף יוצאי מצרים עברו עבירה ונהרגו" ("הכוזרי" מאמר ראשון, צז).

שד"ל (שלמה דוד לוצאטו) פירש, כי אף על פי שהעגל לא היה עבודה זרה ממש, הוא היה התחלה לעבודה זרה, ולכן "הוצרך האל בתחילת הוויית האומה לבער החוטאים ולהשאיר לכל העם זיכרון נורא למען לא יתחילו להידמות לעובדי אלילים" - זיכרון, שכזכור, לא הועיל.

גם אצל דרשנים בני זמננו נתפשת פרשת העגל כחלק ממסכת המשברים והמבחנים שעם ישראל נדרש לעבור עד שנהייה ל"עם נבחר". אפשר היה אפוא להתעלם כליל מהפרשה כפי שעשה, לדוגמה, נפתלי הרץ וייזל ב"שירי תפארת" (1802-1789), האפוס שלו על יציאת מצרים, או להמעיט בחשיבותה כמו שעשה בובר, שכתב על "מרידה" ו"קרוב דמים", "שהצד האופייני בו הוא שהקרקע עור ודאי בתוך שבט לוי, כיוון שמשם מהלל את בני לוי הנאמנים לו (פס' כט), שלא חסו על בניהם ואחיהם. המרידה נתפתחה כנראה עד למחלוקת פנימית בשבט לוי, שעתה יצאה מן הכוח אל הפועל" (בובר, "משה", עמ' 186).

נמצאו חכמים שמצאו בפרשה משמעות עמוקה יותר: "אין כל דור ודור שאין בו אונקי אחת מחטיו (חטאו) של עגל", או בגירסה אחרת, "אין לך כל דור ודור שלא נטל אונקי אחת של עגל" (מדרש רבה, קהלת, פרשה ט'). אבל הדברים האלה לא נאמרו כדי להקל בחטאו של "דור המדבר" ובוודאי לא כדי להסתייג מעונשו.

אם נלך בשיטת פרויד, נוכל לומר כי לא היה בכוחה של ההשכחה למחוק את זכר העונש על חטא העגל. הוא נטמע ב"זיכרון הגנטי" והוליד תודעה של אימה מתמדת מעונש, עונש שיכול לבוא גם על ידי "שליח", כלומר, על ידי צר ואויב שימלא את התפקיד של "שבט האל". אם אכן בכל דור ודור טבוע בעם מעט מחטא העגל, הרי שהאימה מעונש היא חלק בלתי נפרד מ"התודעה הגנטית" של העם.

אם כן, לא התעוררות רגשות אשם וחרטה על רצח שלא היה ולא נברא הפכו את היהודים ל"עם מוסרי", אלא האיום התמידי המרחף מעל הקיום היהודי בכל מקום שבו יחטא. צלו של האיום הזה יצר את אותה אנומליה יהודית בכך שהעם היהודי הוא העם היחיד שקיומו הפיסי מותנה בציות מלא למצוות ש"האב" הטיל עליו; מצוות שהעם קיבל על עצמו למלא אחריהם ללא סייג מכוחה של הטראומה המכוננת, שאם לא כן, "האב" יענישו במלוא החומרה.

למה לא בחר פרויד לדרוש על הפרשה הזאת, אף שגם היא הודחקה מהכתובים, כדי להסביר באמצעותה את "מהות הקיום היהודי"?

נשער שלא רק שפרשת העגל לא התאימה לתיאוריה שלו על מקור הדת, תיאוריה שדחתה את רעיון ההתגלות ומעורבות האל בהיסטוריה האנושית, אלא גם מפני שהמסקנה שאפשר היה להסיק מהפרשה הזאת היתה בלתי נסבלת: פרשת העגל הלא אינה מספרת על "בנים" שמרדו ב"אב" בגלל כללי ההתנהגות הקשים שהשית עליהם, אלא מספרת על "אב" עריץ (הלא הוא משה בשר ודם), שהרג חלק מ"בניו" מפני שלא נשמעו לו ולא עמדו בכללים, ואחר כך לא חדל מלאיים על הנותרים בעונשים נוראים שיהיו מנת חלקם אם לא ימלאו את רצונו ולא יישמעו לו: "בַּמִּדְבָּר הָזֶה יִפְּלוּ פְּגָרֵיכֶם וְכָל פְּקֻדֵיכֶם לְכָל מִסְפָּרְכֶם מִבְּנֵי עֲשָׂרִים שָׁנָה וְמֵעֵלָה אֲשֶׁר הִלִּינְתֶם עָלַי" (במדבר יד, כט).

במלים אחרות: פרשת עגל הזהב מלמדת, על פי ההיגיון של פרויד, את ההפך הגמור ממסקנותיו הפסיכולוגיות של פרויד. היא אולי מראה שהציות המלא למצוות האל נובע מהאימה המתמדת מזעפו של "האב" ומשבט זעמו. שהרי "האב" הוכיח לא פעם ולא פעמיים שאינו רק מוכיח ומאיים, אלא גם מעניש בכל החומרה.

כלומר, אולי לא ייסורי המצפון המודחקים על "החטא הקדום" של "רצח האב" הם שהולידו את ההתעלות המוסרית של היהודים, אלא הפחד הקמאי מזעמו של "האב", ובכל פעם שמרחף איום פיסי על קיומו של העם, הוא מסביר זאת בכך שהאב שלח את "שבט העמים" להעניש את עם ישראל.

כמובן, פרויד לא היה יכול לקבל את הרעיון הזה, מפני שהדבר היה מחייב אותו גם להאמין בגאולה ובאפשרות של תשובה.